

УДК 342.1(477)(082)+94(477)(082)
У45

*Рекомендовано Вченою радою Запорізького національного університету
як науково-популярне видання (протокол №12 від 23 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

КОЛОМОЄЦЬ Тетяна, декан юридичного факультету Запорізького національного університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

КОРНІЄНКО В'ячеслав, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська», доктор історичних наук

У45 **Українська державність: історико-правничі нариси** / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

ISBN 978-617-7928-02-6

Це видання є колективною працею – збіркою 22 нарисів відомих українських правників, філологів, істориків права та церкви. В основу історико-правничого дослідження покладено концепцію безперервності та спадкоємності української державності від IX ст. і дотепер. Нариси присвячені ціннісним і теоретичним засадам української державності, її символам та атрибутам, витокам та етапам становлення і розвитку.

Нариси мають науково-популярний характер. Вони у доступній формі розкривають читачеві результати багаторічних досліджень низки архівних матеріалів і формують цілісне уявлення про ціннісні засади та сутність української державності, її генезу через призму досвіду державотворення.

Нариси доповнюють понад 500 ілюстрацій, серед яких портрети постатей-символів української державності, а також унікальні зображення графіті Софії Київської та картини видатних художників України.

Видання розраховане на широке коло читачів, які цікавляться історією української державності, зокрема студентів і краєзнавців.

Книга узагальнює результати наукових досліджень 1991–2021 рр., продовжує і змістовно доповнює фотолітопис «Українська державність: витоки, етапи становлення та розвитку» (2019 р.).

УДК 342.1(477)(082)+94(477)(082)

*Видання здійснене за ініціативи та підтримки
Всеукраїнської правозахисної організації «Меморіал» імені Василя Стуса.
За зміст публікацій повну відповідальність несуть їхні автори. Висновки авторів
можуть не відповідати офіційній позиції організації.*

© Юридичне видавництво «Право України», 2021
© Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021

ISBN 978-617-7928-02-6

Усі права застережено

Відейко М., Смолій В. Нарис шостий. Державні утворення IV–IX ст. у історико-географічному ареалі України. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис шостий / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. - С. 148-155. ISBN 978-617-7928-02-6

НАРИС ШОСТИЙ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ IV–IX СТ. У ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОМУ АРЕАЛІ УКРАЇНИ

Історія державотворення у історико-географічному ареалі України у IV–IX ст. тісно переплетена з історією кількох могутніх давніх держав — Римської імперії (Візантії), держави Аттіли та готських королівств, Тюркського та Хазарського каганатів, Арабського халіфату. Водночас з нашим краєм пов'язана історія становлення держав у слов'янських народів Європи, а також болгар, мадярів¹.

Таким чином скласти уяву стосовно процесів державотворення у цьому ареалі можливо лише беручи до уваги усі політичні утворення, які так чи інакше мали відношення до перебігу подій. Після зникнення у другій половині V ст. гунського державного утворення та послаблення Римської імперії — і як наслідок втрати контролю над частиною провінцій місцеві племена і народи стали на шлях утворення власних держав. Драматичні події не минули історико-географічний ареал України.

Володіння римлян у Тавриці в V – на початку VI ст. входили до складу діоцезу Фракія і знаходився в управлінні військового магістра. Римське володарювання у Тавриці було посилене при імператорі Юстиніані I. Під контролем Візантії перебував не лише Херсонес з околицями, але й гірські

¹ Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е — IX ст.). Харків: Фолю, 2019. - С.330-395; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985.

місцевості, узбережжя та міста Боспору. В VI ст. адміністрацію очолювали чиновники у ранзі препозитів та дук, пізніше — стратилати². За правління Юстиніана I посилюють укріплення міст та будують нові фортифікації, аби захистити кордони на узбережжі (зокрема Алустон) та у гірських районах — на Мангупі, Ескі-Кермені, Чуфут-Кале, Баклі та ін. Готи, які мешкали тут, мали нести військову службу імперії³.

Вторгнення тюрків у останні десятиріччя VI ст. та хазар у першій половині VII ст. змінило політичну карту півострова, - схід на час став хазарським, але візантійські володіння в районі Херсонеса збереглися. За гірські області (Клімати) змагання між Візантією та Хазарським каганатом тривало упродовж VIII ст. 838-839 рр. візантійські володіння в Криму об'єднано у фему Клімати, 860 року перейменовану на фему Херсон. Хазарськими володіннями управляв намісник кагана — тудун, а в окремі моменти на півострові знаходилася і ставка кагана⁴.

Візантійські володіння в Тавриці мали для Імперії не лише економічне значення (імпорт вина, риби, солі, торгівля зі Сходом через міста Боспору), але і політичне. Сюди в разі необхідності можна було відправити у заслання політичних супротивників — від позбавленого влади імператора Юстиніана II до церковних діячів — Іоанна Готського. Зауважимо, що наявність у Тавриці подібних засланців та дисидентів часом ставила під загрозу безпеку держави. Разом із тим володіння у Тавриці надавали можливостей мати відомості стосовно подій у степах, де Константинополь міг знайти союзників або своєчасно дізнатися про ворогів та їх підступні наміри.

Між 576-590 роками Таврика зазнала нашествия військ Тюркського каганату, величезної і потужної держави, східні кордони якої сягали Тихого

2 Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. Харьков, 2005. – Ч. 1-2; Сорочан С. Б., Зубарь В.М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2000.

3 Пиоро И. С. Крымская Готия. Київ, 1990; Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

4 Виноградов А.Ю, Комар А.В. Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII-начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. В: Сугдейский сборник. Киев, 2005. - С. 38-56.

океану. Нападники захопили міста Боспору та Корсунь. Просування тюрків на захід мало наслідком рух в тому ж напрямку аварів. Під владою каганату опинилися кочові племена, серед яких були булгари і хазари. Тюркська держава у VII ст. була поділена на племінні провінції - “стріли”. Поразки у війнах з Китаєм призвели до розпаду каганату у другій половині VII ст⁵. Цьому передувала боротьба окремих племінних союзів за самостійність — на сході виникли державні утворення булгар та хазар, які вступили в боротьбу за землі в історико-географічному ареалі України.

Авари (літописні “обри”) - група кочовиків, яка з’явилася у історико-географічному ареалі України у VI ст. маючи напружені стосунки з Тюркським каганатом. Становили потужну у військовому відношенні силу, яку Візантія спочатку успішно використала проти слов’ян. Вони пройшли слов’янськими територіями, знищивши при цьому племінний союз дулібів. Потім авари обійшли з півночі Карпати і на території Паннонії створили державу — Аварський каганат, у якому слов’яни займали підлегле становище. Після цього почалися аваро-слов’янські походи на територію Візантії, апогеєм яких стала облога Константинополя 626 року⁶.

Ранньосередньовічна історія сучасної європейської країни Болгарії, розташованої на Балканах тісно пов’язана із степовими просторами України. Тут близько півтори тисячі років тому кочував чисельний народ, верховні правителі якого вели свій родовід від самого Аттіли, могутнього володаря гунів⁷. Цей народ був відомий авторам давніх хронік, в першу чергу візантійських, під ім’ям “булгари”. Співвітчизники булгар на сході, біля середини VI століття потрапили під владу Тюркського каганату, володіння

5 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб., 2005.

6 Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов’яни (друга половина I тис. до н.е.). – Київ – Чернівці, 2001.

7 Приходнюк О. Гуни та протоболгари в Європі. Київ, 1999.

якого часом охоплювали степи України. Упродовж VI ст. булгари неодноразово воювали на боці Римської імперії (Візантії)⁸.

Першим правителем цієї держави став Гастун з роду Ермі. Деякі дослідники вважають, що Гастун слов'янське ім'я, і що він був намісником аварського кагана. По тому до влади приходить хан Кубрат з роду Дуло, володар уногундурів, який очолив антиаварське повстання. Згідно переліку болгарських ханів він правив упродовж 60 років і помер за часів правління візантійського імператора Костянтина II (641- 668 рр.). Його похованням вважається комплекс Перещепинського скарбу на Полтавщині⁹.

У юні літа хан виховувався в Константинополі і навіть був охрещений. У винагороду за вигнання аварів імператор Іраклій надіслав йому дари і надав сан патрикія. Візантії було вигідною наявність у понтійських степах лояльного правителя, з яким можна було знайти порозуміння і отримати підтримку у боротьбі з іншими сусідами-варварами.

Під тиском хазарів 681 року частина болгар на чолі з ханом Аспарухом відступила на захід, а частина залишилася у степах, визнавши владу кагана. Центр нової держави (столиця Пліска) був за Дунаєм, вона отримала назву Болгарія. До неї увійшло слов'янське населення - "сім родів". За хана Крума після перемог над аварами володіння ханів поширилися на північ за р. Тису, на частину Закарпаття, заселену слов'янами. Болгарія контролювала території на схід від Дунаю, це населення представлене пам'ятками балкано-дунайського культурного комплексу (VIII-XI ст.)¹⁰. Час від часу правителі Болгарії здійснювали походи на схід, аби підтвердити свої "споконвічні права" на землі

8 Комар А.В. Кочевники Восточной Европы VI– IX вв. В: Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв. Астана, 2008. – С. 191-21

9 Вернер И. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат-хан на българите. София, 1988; Комар А.В. Что такое «пастырская культура»? В: Проблемы на прабългарската история и култура, 2007(4). - С.35-52.

10 Богуславський Г.С. Деякі питання історії Білгорода на Дністрі VIII-X віків. В: Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 31. — С. 74-79.; Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII — начала XI веков: балкано-дунайская культура. Кишинев: Stratum Plus, 2015.

на схід від Дунаю. Хан Омуртаг 822 р. дійшов до Дніпра, а цар Симеон 896 року — до Південного Бугу.

Коли у 20-ті роки VII ст. Візантія шукала союзників у боротьбі з Персією та її союзниками - аварами і слов'янами, вона знайшла підтримку з боку Тюркського каганату. Коаліція перемогла Персію, але одним з наслідків перемоги стала експансія арабських племен, які у VIII ст. на заході та сході досягли Європи. На заході їх успішне просування зупинило королівство франків, а на сході їх шляху став хазарський каганат.

Хазари звільнилися з-під влади тюркського каганату в один час з булгарами. Вони встановили контроль не лише над територіями, підвладними спадкоємцям хана Кубрата, але й наклали данину на слов'ян, а також захопили степову і східну частину Таврики, поділивши її з Візантією. Цьому сприяла та обставина, що кліматичні умови другої половини VII ст. сприяли кочування саме у степовій частині історико-географічного ареалу України¹¹. Археологічні свідчення цього перебування — воїнські поховання, поховання та поминальні місця еліти (відомі як Перещепинський, Глодоський та Вознесенський “скарби”) ¹². Наприкінці VII ст. данниками хазар стали сіверяни, радимичі та в'ятичі. На початку VIII ст. походи хазар сягають території тиверців та полян, яких теж змушують до сплати данини¹³. Але після відкочування орди на Волгу ситуація змінилася.

Хазарські походи у Закавказзя призвели до війн між хазарським каганатом та арабським халіфатом. Спочатку каганат вів бойові дії по той бік

11 Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006.

Комар О. В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. Археологія, 2000. - №1. - С. 130-142.

12 Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. В: Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5.

13 Комар А. А. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. В: Хазары, евреи и славяне. – Москва-Иерусалим, 2005(16). – С. 207-219.

Кавказу, але 737 року арабський полководець Мерван¹⁴ вдерся з великим військом у володіння каганату, де захопив у полон велику кількість слов'ян.

Хазарам вдалося відстояти незалежність, однак внаслідок війн на північ рушив потік біженців з Північного Кавказу, більшість з яких склали алани. Разом з підвладними каганату булгарами вони заселяють території на Лівобережжі Дніпра, які стають плацдармом хазарської держави на заході.

Тут виникають міста і замки з кам'яними укріпленнями (Салтів в районі сучасного м. Харкова), які були військовими, адміністративними та економічними центрами. Основу військової сили каганату в регіоні становила кіннота, яку формували з аланського та болгарського населення. Ця частина каганату представлена салтовським культурним комплексом, поширеним на лівому та частково правому березі Дніпра у лісовій і частині лісостепової смуги¹⁵.

Західні території для каганату були не лише джерелами данини та прибуткової работорівлі¹⁶, але і місцем, куди можна було в разі необхідності переселити непокірні кочові племена. Так сталося близько 839 року з мадярами¹⁷. У степах виникла “країна Етелькоз”, де проживало сім племен. Кожне очолював вождь, а на чолі об'єднання стояв «*нагфейдедем*» (*nagyfejedelem*) – “великий князь”. Головнокомандувач об'єднаних військ країни мав титул «*дьюла*», йому підпорядкований був «*харкі*» – воєвода. Верховного духовного лідера звали «*кендю*». Дьюла-головнокомандувач одночасно міг бути і духовним головою мадьяр – наприклад, легендарний дьюла Алмош, батько Арпада, засновника першої династії угорських королів та

14 Марван ібн Мухаммад ібн Марван (688 — 6 серпня 750), між 744—750 рр.чотирнадцятий, халіф династії Омейядів.

15 Давня історія України. Слов'яно-руська доба. – Київ, 2000. Т.3. – С.211-213.

16 Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006; Мишин Д.Е. Сакалиба. Славяне в исламском мире. Москва, 2002.

17 Комар А.В. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. Археология і давня історія України: 2011(7). — С. 21-78.

головнокомандуючого під час походу на нову Батьківщину — у далеку Хунгарію за Карпати¹⁸.

Важливим джерелом ресурсів, окрім кочового тваринництва були найманство та “війни на замовлення”. Мадярських вершників охоче наймали, князі Великої Моравії, які вели війни з франками, а Візантія оплачувала напади на Болгарію. Завдяки цьому мадяри розвідали зручні для поселення кочовиків території у центрі Європи. Водночас вони здобули могутніх ворогів після того, як 895 року перетнули Дунай і вдерлися в Болгарію. У битві на Південному Бузі очолювані царем Симеоном болгари спільно із союзниками-печенігами 896 року перемогли військо мадярів і вони назавжди пішли з країни Етелькоз. Їх шлях проліг 988 року до стін Києва, звідки Віщий Олег направив переселенців землями слов'янських племінних князів за Карпати, у Хунгарію. Перемоги мадярів над слов'янами у Прикарпатті та Закарпатті створили підстави для уявлень про західні межі мадярських володінь¹⁹.

У першій половині I тис. до н.е. на політичній мапі з'являються об'єднання слов'ян, відомі під іменами “венеди” та “анти”²⁰. Найдавніша згадка про анти є у творі Йордана «Про походження і діяння гетів». У ньому анти є ворогами готського короля Вінитарія, який 374 року веде проти них війну. Етнонім або назва союзу «анти» іраномовного походження. Подібні союзи створювали для ведення війни, при переселеннях. Найсильніший учасник союзу поширював своє ім'я на всіх учасників такої спілки²¹. Коли з півночі

18 Комар О.В. Давні мадяри. В: Україна: хронологія розвитку. Т. 2: Давні слов'яни та Київська Русь. – Київ, 2009.

19 Пеняк С., Пеняк П. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Ужгород, 1998.; Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі. В: Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005 (8). – С. 372-387. Балагурі Е.А. Старожитності Верхнього Потисся періоду «віднайдення угорцями Батьківщини» (нові аспекти і концепції). В: Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 219-221; Історія цивілізації. Україна. Том I. Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е — IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 343-348; 552-558.

20 Козак Д. Венеди. Київ, 2008; Терпиловський Р. В. Славяне Поднепров'я в першій половині I тисячелеття н.е. Lublin, 2004

21 Баран В. Д. Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991; Історія цивілізації. Україна. Том I. Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е — IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 355-367.

прибули готи, то створення потужного військового союзу між сарматами та слов'янами у Наддніпрянщині виглядало доречним кроком.

З опису подій антсько-готської війни «...*in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreditur prima congressione superatus, deinde fortiter egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut dediticiis metum cadavera pendentium geminarent*»²² впливає, що Бож (Boz) позначений, як такий, що «правив» (або що «управляв») — «*regemque*», а не “rex”, «король». «Старійшини» - «*primatibus*», тобто «найперші», «кращі люди». Якщо йдеться про вождів племен, то перед нами достатньо значний союз, бо за кожним вождем було 3000—5000 одноплемінників, всього 210-350 тисяч антів. Цифра поважна, увесь «народ готів» вирушив у похід на землі Імперії приблизно у такому ж кількісному складі. У такому випадку анти могли виставити кілька десятків тисяч вояків і знищити готське королівство. Якщо старійшини - це голови родів, чисельність антів 20—40 тисяч душ. Досить, щоб виставити декілька тисяч воїнів і перемогти у першій битві але замало, аби відбитися від готів. Враховуючи відомості про поселення Наддніпрянщини датовані IV тис. до н.е. кількість населення обчислювалася десятками, а не сотнями тисяч людей, чого замало для “могутнього антського царства”.

Наступні відомості стосовно антів, їх державності, вичаїв та військової справи стосуються територій у Подунав'ї, де вони здійснювали походи на територію Візантії. Описом тих подій ми завдячуємо відомостям про існування “Славиній”(вірогідно племінних утворень), їх об'єднань на чолі з королями (гіх Ардагаст). Серед посадових осіб - архонт, екзарх, таксіарх, філарх — так ромеї намагалися описати різні ланки керівництва, в тому числі військового. У війнах проти слов'ян, в тому числі підвладних аварам, Візантія користувалася підтримкою антів²³.

22 Iordanis De Origine Actibusque Getarum /<http://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html>

23 Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е — IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 367-374.

У історико-географічному ареалі України з антами пов'язують населення, яке залишило пам'ятки пеньківського культурного комплексу (V- початок VIII ст.), пам'ятки якого відомі у лісостеповій смузі від Прута до Сіверського Донця. Чотири локальні групи (лівобережна, надпорозька, дніпро-дністровська та дністро-прутська) вірогідно відповідають племінним групам. Родовим структурам відповідають гнізда з 5-7 селищ, в кожному з яких могло налічуватися до 30 жител. При цьому укріплені поселення відсутні²⁴. Про існування племінної еліти свідчать знахідки скарбів срібних виробів, у яких між є деталі воїнських поясів. Ця культура запозичена у степового населення, де пояс відображав положення воїна у суспільній ієрархії²⁵.

Згадані скарби (найвідоміший з них — Мартинівський, з його срібними платівками у вигляді “танцюючих” чоловічків та фантастичних звірів) були сховані близько середини VII — на початку VIII ст., коли на землі антів відбулося кілька хазарських походів. Найбільше скарбів походить з Наддніпрянщини, яка зазнала спустошень. В цей час пеньківський культурний комплекс припиняє існування, а з цими подіями пов'язують зникнення антського племінного союзу.

На північ від ареалу пеньківського культурного комплексу у лісовій смузі поширені пам'ятки культурного комплексу Прага-Корчак, з яким пов'язують склавинів візантійських джерел²⁶. Її поширення від Дніпра до верхів'їв Рейну відображає поширення іншої групи слов'янського населення у Європі. Склавини стоять біля витоків утворення там перших слов'янських держав - “королівства вендів” під проводом Само у VII ст., Великої Моравії у VIII ст. та інших²⁷. Частина культурного комплексу у межах України може бути пов'язана з вождівством дулібів, розташованим у басейнах Прип'яті та Західного Бугу,

24 Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985.

25 Скиба А. Поясні набори слов'ян. Київ, 2016.

26 Давня історія України. Слов'яно-руська доба. Київ, 2000. – Т.3. – С. 25-60; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья. – Київ, 1988

27 Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е — IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 367-374.

згаданим в зв'язку розгромом його аварами на початку VII ст. З цими подіями пов'язують знищення Зимнівського укріпленого поселення на Волині, яке могло бути резиденцією правителя цього об'єднання²⁸.

У VIII ст. на територіях, спустошених перед тим нападами кочовиків, складається нова система політичних союзів і виникають нові слов'янські вождівства, назви яких у XI ст. потрапили до “Повісті минулих літ”²⁹: хорвати, древляни, волиняни, бужани, уличі, тиверці, поляни та інші, археологічним еквівалентом яких є культурний комплекс типу Луки-Райковецької, поширений у лісовій та лісостеповій смугах між Карпатами та Дніпром³⁰. Продовжило існування вождівство сіверян (роменський культурний комплекс) на півночі Лівобережжя³¹. Про характер цих утворень свідчать титули правителів — союзників київських князів на першій половині X ст., згадані у літописі: “князі” та “світлі князі”.

Кожне з цих князівств могло стати осередком створення слов'янської держави, як це відбувалося на захід та на північ від Карпат. Одним з індикаторів державотворення є поява укріплених поселень, зародків майбутніх міст, від яких до наших днів дійшли сотні городищ³². VIII-IX ст. були часом заснування на племінних територіях кількох сотень укріплених пунктів, з яких близько 80 за показниками можуть вважатися містами. З цього числа 9 пунктів мали розміри понад 75 га.

Найбільші з міст- центрів слов'янських князівств розбудовують у IX ст. на заході — це Стільське городище (250 га)³³, Плісненське (до 300 га). Їх

28 Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині. Київ, 1972.

29 Літопис руський. Переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. — Київ : Дніпро, 1989.

30 Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами . Київ, 2007; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. Київ, 1976.

31 Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-IX ст. Київ, 1992; Юренко С. П. Днепровское Лесостепное Левобережье в VII-VIII вв. Київ, 1993.

32 Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999; Тимощук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. М., 1995.

33 Корчинський. О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.12.2008. С.267—282.

вважають центрами хорватв (білих хорватів). Всього з цим об'днанням пов'язують 57 укріплених пунктів. Найбільше укріплених поселень мали сіверяни — понад 100 (з врахуванням територій, які нині за межами історико-географічного ареалу України). Це виглядає закономірним, враховуючи їх відносини з хазарами та близькість до кордонів каганату, у економіці якого работоргівля займала важливе місце. У аналогічному положенні знаходилися уличі на правобережжі Дніпра, які збудували близько 53 укріплень. На території, яку пов'язують за князівством древлян відомо близько 20 городищ. Чотири з них складала комплекс Іскоростеня, відомого як столиця древлян. Бужани мали 21 , а волиняни 22 укріплених поселення. Найбільше місто, вірогідно столичне площею 180 га знаходилося на місці пізнішого Володимира-Волинського. Це князівство — спадкоємець дулібського княжіння до-аварських часів займало значні позиції у ареалі.

Полянам належали 20 укріплень на обох берегах Дніпра, найбільшим містом княжіння був Київ. Якщо вважати полянським Києвом поселення на Замковій горі (Киселівці) то його площа могла становити 10 га, а якщо на старокиївській — близько 2 га³⁴. Засновником міста літопис називає князя Кия. Станом на VIII-IX це було одне з найменших за територією та кількістю міст слов'янських племінних княжінь у історико-географічному ареалі України.

Найпотужніші слов'янські князівства у VIII-IX ст. виникли на прикордонні — західному, північно-східному та південному, де існувала загроза з боку сусідніх політичних утворень. Серед них були Велика Моравія,

34 Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. Київ, 1980.

Хазарський каганат та мадярське племінне об'єднання у “країні Етелькоз”. Кнізівства древлян та полян мали контакти переважно з сусідніми слов'янськими князіннями, однак знаходилися поблизу важливого водного шляху — Дніпра.

У VIII-IX ст. на Верхньому Дніпрі та навколишніх землях виникають поселення скандинавів, які вели торгівлю з Хазарією по “Східному шляху”³⁵. У IX ст. вони вздовж Дніпра проникають на південь, у історико-географічний ареал України. Сліди їх перебування виявлені вздовж не лише у Києві³⁶, але на берегах Дніпра та Десни, у гирлі Сули³⁷. Цим свідченням певною мірою відповідають літописні повідомлення про появу в Києві 860 року “варягів” Аскольда і Діра³⁸, а також захоплення міста Віщим Олегом 882 року, який прибув сюди на чолі флотилії з 200 кораблів³⁹.

На кінець IX ст. прибульці з півночі не лише контролювали полянську столицю — Київ, опорні пункти вздовж Дніпра, але, згідно літописних повідомлень, зробили данниками князівства древлян⁴⁰ (883), сіверян (884-885) та розв'язали війну з тиверцями (885), які відступили на захід, у Побужжя⁴¹, де заснували низку нових міст-фортець⁴². Тим самим південні рубежі Київського князівства були відкриті з боку степу і були пройшли по р. Стугні.

35 Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – С.-Петербург, 2005; Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси 9-11 веков. – М., 1995.

36 Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». В: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. –К.2007. – С.118-142.

37 Андросчук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – Київ, 1977; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження шестовицького подолу. В: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том I. – С.178-191; Довженко В.Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. Київ, 1966.

38 Шинаков Е. Датско-русские связи IX – начала XI вв. // Русь на перехресті світів. – Чернігів, 2006. – С.218-226.

39 Літопис руський. Переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. — Київ : Дніпро, 1989.

40 Зоценко В., Звіздецький Б. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-X ст. – Чернігів, 2006. – С.73-89. Андросчук Ф. Древлянская земля в межрегиональных контактах IX-X вв. В: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том I. – С. 6-19.

41 Літопис руський. Переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. — Київ : Дніпро, 1989.

42 Кучера М. П. Городища уличів у Середньому Побужжі . Археологія. - 2017(4). - С. 61-73.

У Київському князівстві була встановлена династія Рюриковичів (за літописом Олег правив від імені сина Рюрика — Ігоря). 998 року з історико-географічного ареалу України за Карпати переселилися мадяри, а їх місце у степах зайняли печеніги, з якими київській владі довелося врегульовувати пересування по Дніпровському шляху “з варяг у греки”. Саме багатства отримані завдяки торгівлі у майбутні століття стануть запорукою економічної могутності Київського престолу та Руської землі⁴³. У X ст. вона впевнено просуватиметься по шляху підкорення інших слов'янських князівств та включення їх території до складу держави під проводом династії Рюриковичів.

43 Моця О. Південна «Руська земля». – К., 2007. – С.210-257.

Грунтовно проаналізувавши літописну розповідь про Кия, його братів і сестру Либідь, а також інформацію зарубіжних джерел, дослідники, зокрема Петро Толочко, Борис Рибаків і Михайло Брайчевський, дійшли висновку, що в літописі згадується історична, а не легендарна постать. Про це свідчать конкретні факти з біографії Кия, які наводить літописець, топоніміка міста, що зафіксувала імена князів у назвах «Київ», «Щекавиця», «Хоревіця», «Либідь», а також політичні процеси у Дунайському регіоні та взаємини слов'янських племен із Візантією у той час.

Михайло Брайчевський солідарний із Борисом Рибаківим, який вважав, що діяльність Кия припадає на кінець VI–VII ст., коли Візантія почала активно залучати на військову службу слов'янських вождів, щоб із їхньою допомогою зупинити експансію варварських племен у свої володіння⁷. На думку дослідників, полянський князь Кий був одним із таких вождів, що стали на службу до Візантії. З його іменем пов'язують заснування Києвця на Дунаї. Після завершення служби в імператора Кий повернувся у Середнє Подніпров'я, де очолив полянське князіння, заснував Київ і став родоначальником правлячої династії Києвичів.

У VIII–IX ст. на Верхньому Дніпрі та навколишніх землях виникають поселення скандинавів, які вели торгівлю з Хозарією по «Східному шляху»⁸. У IX ст. вони вздовж Дніпра проникають на південь в історико-географічний ареал України. Сліди їхнього перебування виявлені не лише в Києві⁹, а й на берегах Дніпра та Десни, у гирлі Сули¹⁰. Цим свідченням певною мірою відповідають літописні повідомлення про захоплення міста Києва Віщим Олегом у 882 р., який прибув сюди на чолі флотилії з двохсот кораблів¹¹.

Автори: Михайло Відейко, Валерій Смолій

⁷ Рыбаков Б. А. Древние русы. *Советская этнография*. Москва: Наука, 1953. Т. 17. С. 23–104.

⁸ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси 9–11 веков. Москва: Гнозис, 1995. 320 с.

⁹ Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Київ, 2007. С. 118–142.

¹⁰ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Київ: Товариство археології та антропології, 1999. 140 с.; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження шестовицького подолу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць*. Коростень, 2008. Т. 1. С. 178–191; Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. Київ: Видавництво АН УРСР, 1966. 148 с.

¹¹ Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.